

ROZVINUTÝ SOCIALISMUS A MOŽNOSTI KONTRAREVOLUCE *

JOSEF CIBULKA

Tento článek se nechce zabývat hodnověrností či nehodnověrností faktů, jež se uvádějí na podporu tvrzení, že v Československu probíhala kontrarevoluce. Chce nastolit obecně teoretický problém, v jakém dosahu jsou možné v podmínkách rozvinutých socialistických společenských vztahů tendence k regresivnímu vývoji od socialismu ke kapitalismu.

1. Vznikání socialismu a rozvinutý socialismus

Pokud se v člancích o Československu vyskytují i teoretické úvahy, vyznívají v tom smyslu, že „kontrarevoluční“ tendence v této zemi rozvinutého socialismu se odlišovaly od tendencí ke kontrarevoluci v Maďarsku svým tempem („plíživá kontrarevoluce“), ale že jde v podstatě o týž proces jako v Maďarsku roku 1956: ideologická diverse podlamovala základy socialistického zřízení. Celý takovýto přístup k problematice Československa 1968 uměle uplatňuje na zemi rozvinutých socialistických společenských vztahů měřítko etapy vznikání socialistických společenských vztahů.

Marx zásadně odlišoval etapu *vznikání* společenské formace od epochy *vnitřního samovývoje* už *stabilizované* společenské formace. Marx ukazoval, jak v údobí vznikání kapitalismu to byly kapitalismu vnější, feudalismem vytvořené podmínky ekonomické nerovnoměrnosti, jež určovaly, kde a jakým směrem se rozvíjel kapitalismus. Dokonce ještě v 18. století se Anglie rozvíjela jako velmoc průmyslových manufaktur proto, že měla jako největší námořní mocnost maximální možnosti těžit z ekonomické nerovnoměrnosti světa, vytvořené feudalismem.¹ Hlavní formulace o tom, jak si vlastní pohyb už rozvinuté společenské formace podřizuje historické předpoklady svého vznikání, skýtá Marxovo dílo *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*: „Kapitál, jenž se už jednou historicky rozvinul, vytváří sám své existenční podmínky, vytváří je nikoli jakožto podmínky svého vznikání, nýbrž jakožto rezultáty své existence... Je-li např. útěk nevolníků do měst jednou z historických podmínek a předpokladů existence měst, není podmínkou, není momentem skutečnosti už rozvinuté existence měst, nýbrž patří k jejich minulým předpokladům, k předpokladům jejich vznikání, jež jsou zrušeny v jejich existenci. Podmínky a předpoklady vznikání kapitálu právě předpokládají, že kapitál ještě neexistuje, že teprve vzniká. Mizí tedy, jakmile existuje skutečný kapitál, to znamená kapitál, jenž sám, vycházející ze své skutečnosti, vytváří podmínky svého uskutečnění... Předpoklady přeměny peněz

* Článek byl napsán a redakci dodán v září 1968.

¹ K. Marx, F. Engels, *Německá ideologie*, 3. sv. *Sebraných spisů*, SNPL 1958, 72–73, česky; srv. *Kapitál* III, XX. kapitola, 356.

v kapitál se nám jeví jako dané vnější předpoklady. Jakmile však kapitál jako takový vznikl, vytváří si své vlastní předpoklady, zejména disponuje reálnými podmínkami vytváření nových hodnot bez výměny, cestou vlastního výrobního procesu. Tyto předpoklady byly původně předpoklady jeho vzniku, a proto ještě nemohly vzniknout v důsledku jeho aktivity jakožto kapitálu. Nyní jsou výsledky jeho vlastního uskutečňování jako jím, kapitálem, kladená skutečnost. Nejsou již podmínkami jeho vzniku, nýbrž výsledky jeho existence.“² *Základem Marxova pojetí společenské formace je tedy zásadní rozlišování mezi etapou vzniku, etapou prehistorie dané společenské formace, kdy jsou ještě rozhodujícími determinujícími činiteli vztahy odumírající společenské formace, a mezi epochou vlastní historie už rozvinuté společenské formace, kdy jsou rozhodujícími determinujícími činiteli vlastní vnitřní rozpory této formace.* Původní vnější podmínky vzniku dané společenské formace se mění v podřízené vnitřní momenty jejího vlastního samovývoje.

A naopak, základním rysem nevědeckých, protimarxistických přístupů k chápání kapitalistické společenské formace vždy bylo uměle přenášet na rozvinutý kapitalismus měřítka vznikajícího kapitalismu. Maloměstské vědomí chápe i rozvinutý kapitalismus jako výsledek úspor. Fašisté líčili i ve 20. století Anglii jako říši „plutokratů“, kteří nevýrobním způsobem, z titulu svého postavení námořní, koloniální a bankovní mocnosti olupují jiné národy — jako by svět kapitalismu 20. století byl dosud světem vzniku kapitalismu v 17. a 18. století. Podobný, i když rafinovanější je přístup teoretických apologetů kapitalismu, kteří interpretují jako kapitál každé nakupení práce, a tak vydávají kapitalismus za věčný.

Je paradoxním zjevem, jenž má ovšem své společenské historické příčiny, že v přístupu k teoretické analýze socialistické společenské formace se u mnoha marxistických autorů ujalo právě toto umělé přenášení hledisek a měřítek vzniku socialismu na rozvinuté socialistické společenské vztahy, tedy metoda zcela protichůdná Marxovu pojetí společenské formace, metoda vlastní apologetům kapitalismu.

Je zvláštností socialistické revoluce, že začíná politickým dobytím moci, jež je předpokladem přeměny kapitalistických výrobních vztahů v socialistické. V údobí, kdy se formuje revoluční proletariát, je kapitalismus jedinou všeobjímající ekonomickou základnou společenských procesů, takže živelné vědomí proletariátu, jak dokazoval Lenin, nepřekračuje meze buržoazního vědomí. Je nezbytné vnášet ideje vědeckého socialismu do vědomí pracujících, aby pochopili své třídní zájmy. Ale toto vnášení idejí vědeckého socialismu do vědomí pracujících je i v tomto údobí boje o dobytí politické moci podřízeným momentem vlastní činnosti mas, vlastních zkušeností mas. To velmi poučně dokazuje Leninův rozbor cesty od agrárního programu ruské sociální demokracie z roku 1904 k agrárnímu programu z roku 1906.³ Program z roku 1904 usiloval o přísně marxistický přístup k narůstající buržoazně demokratické revoluci. Správně se snažil nesklouznout na

² K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin, Dietz Verlag 1953, 363—364.

³ V. I. Lenin, *Agrární program sociální demokracie v první ruské revoluci roku 1905—1907*, Svoboda 1952, 41 n., česky.

třídní pozice rolnické malovýroby, neulpět na tom, co se živelně rodí v procesu narůstání buržoazně demokratické revoluce, vést rolníky z třídních pozic dělnické třídy, vyhmátnout v potřebách rolnictva to, co odpovídá objektivním vývojovým tendencím. Odmítal tužbu rolníků po znárodnění veškeré statkářské půdy, protože se tento rolnický požadavek opíral o maloburžoazní představy o občině, o ideje jež z pozic zvěčnění malovýroby stály proti rozvoji kapitalismu. Agrární program z roku 1906 vycházel ze zkušeností buržoazně demokratické revoluce z roku 1905, jež v plném dosahu odhalily revoluční sílu rolnických mas, z toho, že je nutno v nich a nikoliv ve statkářích vidět budoucí nositele kapitalismu v zemědělství Ruska. A tak přes to, že rolníci zdůvodňovali své heslo rezdělení veškeré statkářské půdy ideologickými argumenty zvěčnění rolnické malovýroby, agrární program ruské sociální demokracie z roku 1906 přejal toto heslo rolnictva: Toto heslo bylo při všem svém reakčním ideologickém původu svým objektivním obsahem revoluční, vyjadřovalo revoluční tendence rolnictva.⁴ Korigování agrárního programu z roku 1904 agrárním programem z roku 1906 ukazuje, ve světle Leninova zdůvodnění, významné obecné poučení: I v údobí, kdy je kapitalistická ekonomická základna jedinou ekonomickou základnou, kdy je živelné vědomí pracujících (včetně proletariátu) buržoasním vědomím, je vnášení vědeckého socialismu do vědomí mas podřízeným momentem vlastní činnosti pracujících. Dosud fixované ideje vědeckého socialismu nejsou ani v tomto období ničím jiným než marxistickým zobecněním dosavadní tvůrčí činnosti pracujících a musí být podřízeny zobecněním nové etapy revoluční praxe.

I v údobí bezprostředně po uchopení politické moci dělnickou třídou je poražena buržoazie, jak zdůrazňoval Lenin, stále ještě silnější než vítězný proletariát, objektivní podmínky společenských vztahů jsou stále ještě buržoasními objektivními podmínkami. Protože hlavním předpokladem budování socialistických výrobních vztahů je likvidovat buržoazii jako třídu, musí být politický systém diktatury proletariátu především systémem mocenského potlačování buržoazie. Lenin však chápal i tuto etapu, kdy je smyslem politického systému diktatury proletariátu mocensky likvidovat buržoazii, současně jako nástroj formování pozitivní jednoty pracujících k budování socialismu.⁵ Lenin usiloval vtáhnout postupně všechny pracující do aktivní účasti na potlačovatelské činnosti orgánů diktatury proletariátu a hned od počátku ji spojoval s budovatelskými úkoly.⁶ I v epoše vznikání nového společenského řádu jsou klíčem k pochopení jeho vzniku rodící se vlastní zákonitosti tohoto nového společenského řádu. Lenin dokonce i v prvních dnech po dobytí politické moci v Rusku proletariátem, kdy bylo nebezpečí znovuzískání státní moci buržoazii velmi akutní, kladl na první místo aktivní tvůrčí činnost mas. Ve svém referátu k dekretu o půdě 8. listopadu 1917 výslovně řekl: „Ozývají se hlasy, že dekret (o půdě) i rolnický návrh sestavili eseři. Co na tom? Není jedno, kto jej sestavil? My jako demokratická vláda nemůžeme obejít rozhodnutí lidových mas, i kdybychom s ním nesouhlasili. Ve víru života, až rolníci

⁴ Tamtéž.

⁵ V. I. Lenin, *O „levém“ dětinství a maloměšťáctví*, sebrané spisy 27, 297, slovensky.

⁶ V. I. Lenin, *Nejbližší úkoly sovětské moci*, sebrané spisy 27, 189, slovensky.

budou používat dekret v praxi, až jej budou dole uskutečňovat, sami pochopí, kde je pravda. A půjdou-li rolníci dále za esery, dají-li i v ústavodárném shromáždění této straně většinu, i potom řekneme co na tom? Život je nejlepší učitel a ukáže, kdo má pravdu, i když rolníci budou řešit tuto otázku z jiného konce než my. Život nás přinutí, abychom se sblížili ve všeobecném ruchu revoluční tvořivosti... musíme lidovým masám ponechat úplnou svobodu tvořit“ (2. svazek slovenských vybraných spisů, 1966, str. 461). Teprve když se rolníci na vlastních zkušenostech přesvědčili, že nikoli eseri, ale bolševici jim ukazují správnou cestu, přistoupila bolševická vláda k rozpuštění ústavodárného shromáždění (roku 1918), v němž převažovali maloburžoasní poslanci.

V. I. Lenin tedy i v údobí vznikání socialismu, kdy byl opravdu hlavní mocenský boj s buržoazií, chápal celou tuto etapu mocenského boje s buržoazií jako předstupeň vlastního vnitřního rozvoje socialistických společenských vztahů.

V tom stupni, v němž vládnoucí proletariát přetváří objektivní podmínky společenského bytí obyvatelstva na socialistické, se stává pro další rozvoj takové socialistické země rozhodující pohyb jejích vnitřních rozporů. *Účinky celkového rozporu socialismu s kapitalismem (v celosvětovém měřítku) už mohou pronikat do života stabilizované socialistické společnosti jen prostřednictvím vnitřního pohybu socialistických společenských vztahů.* Pouze tehdy, když se socialistické společenské vztahy deformovaly, když ony samy vychovávají občany protisocialistickým směrem, mohou zbytky domácí buržoazie a diverze mezinárodního imperialismu podstatně ovlivnit život socialistické společnosti.

Důsledným rozvinutím hlediska, jež násilně uplatňuje i na rozvinutý socialismus šablonu podmínek dvacátých let tohoto století, jsou dokumenty Komunistické strany Číny. Dokumenty Komunistické strany Číny důsledně upírají socialistickým zemím jejich vlastní vnitřní samovývoj. Síly socialismu hodnotí čínské dokumenty nikoli především z toho hlediska, co tyto síly socialismu pozitivně vytvářejí, ale z jediného hlediska vojenské přípravy války s imperialismem.

V polemice s absurdními hledisky čínských dokumentů se v dokumentech Komunistické strany Sovětského Svazu správně poukázalo na rozhodující úlohu světové socialistické soustavy, a toho, co světová socialistická soustava pozitivně vytvoří ve srovnání s kapitalistickou.

Dokumenty Komunistické strany Číny chápou rozpor mezi světovým imperialismem a mezi mezinárodním proletariátem jako výchozí a neodvozený. Smyslem marxismu však je chápat tento rozpor jako formu, již se prosazuje ještě základnější společenský rozpor, rozpor mezi výrobními silami a výrobními vztahy. Proletariát je hrobařem buržoazie proto, že je s to uskutečnit racionálnější výrobní vztahy, a to musí prakticky prokázat. Představa, inspirovaná dokumenty Komunistické strany Číny, že prvořadé je ve světovém měřítku mocensky zničit imperialismus, aniž socialistické země prakticky dokáží, že uskutečnily vývojově vyšší společenské výrobní vztahy, opouští základní východisko marxismu. Každé nadřazení vojensko mocenských zájmů socialistických zemí nad zájmy politického a ekonomického upevnění sil socialismu sklouzává na tuto protimarxistickou platformu. Smyslem marxismu je vědecké zdůvodnění socialistických společenských

vztahů jako vývojově vyššího typu společenských vztahů oproti kapitalistickým. Naproti tomu politika absolutizace vojensko mocenského hlediska, vyjádřená i teoreticky v dokumentech Komunistické strany Číny, vychází ze zásadní resignace světového proletariátu na přetváření společenského bytí, z představy jakési permanentní revolty společenského vědomí vůči společenskému bytí ve světovém měřítku, z představy, že lze imperialismu přenechat úlohu jediného organizátora společenského bytí ve světovém měřítku, a současně připravovat vojensko mocenské zničení imperialismu.

V tomto článku nám nejde o polemiku s tím, co je v dokumentech Komunistické strany Číny specifického, jde nám pouze o konstatování, že jakékoli nadřazení vojensky mocenského hlediska socialistických států nad historické poslání světového proletariátu vybudovat vývojově vyšší a dokonalejší společenskou formaci je v hlubokém rozporu s Marxovým pojetím kapitalismu a komunismu.

V podmínkách existence socialistické světové soustavy je rozhodující formou boje proti imperialismu pozitivní rozvoj socialismu, vlastní vnitřní pohyb socialismu, jehož důležitým, ale podřízeným momentem je obranyschopnost vůči nebezpečí imperialistických agresí. Je zřejmé, že takto vytýčené generální linii ekonomického vývoje socialismu musí sloužit i politické a ideologické formy života socialistické společnosti. Mohu skutečně účinně usilovat o převahu socialismu nad kapitalismem i v této politické a ideologické oblasti jen tak, že budou v souladu a ne v rozporu s generální linií ekonomického vítězství socialismu nad kapitalismem, že budou opravdu účinně rozvíjet samosprávu společnosti, která už zrušila své rozdělení na antagonistické třídy.

Po maďarské kontrarevoluci, při níž značná část pracujících vystoupila proti svým socialistickým orgánům, vydala maďarská komunistická strana dokument, v němž analyzovala příčiny kontrarevoluce opačně, než je tehdy analyzovali Hendrychovi ideologové, a než o nich nyní mluví lidé, kteří volají na poplach proti kontrarevoluci v Československu. V dokumentu maďarské komunistické strany z roku 1956 se zdůrazňovalo, že původní kritika občanstva byla zdravou socialistickou kritikou, jež byla až ve své pozdější fázi zneužita imperialistickými silami k ozbrojenému povstání.

Byl-li toto marxistický pohled na Maďarsku z roku 1956, tím spíše představa, jako by v zemi, která dvacet či padesát let buduje socialismus, byly pro politický vývoj občanstva rozhodující nikoliv objektivní podmínky společenského bytí, ale souboj socialistického tisku a „svobodné Evropy“, svévolně a násilně přeručuje pohled na rozvinutou socialistickou společnost brýlemi hledisek už dávno minulé vývojové etapy. Politické ideje, vymyšlené imperialistickými propagandisty, nemohou mít takovou magickou moc, aby mohly odvrátit od socialismu občana socialistické země, který byl od dětství socialismem vychováván. Lidé se rozhodují na základě vlastních zkušeností, nikoli na základě propagandy.

2. Možnosti tendencí znovuoobnovování momentů kapitalistické ekonomiky v socialistické ekonomice

I když z našich dosavadních úvah plyne, že je zcela umělé uvažovat v souvislosti s rozvinutými socialistickými společenskými vztahy o kontrarevoluci v tom smyslu, jaký dáváme kontrarevoluci v Maďarsku roku 1956, nutno konstatovat možnost jednotlivých postupných regresivních pohybů od socialismu ke kapitalismu. Zvláštnost socialistické revoluce, že socialistická ekonomika nevzniká živelně uvnitř kapitalistické ekonomiky, že ji až po politické revoluci od základů teprve buduje vítězná moc proletariátu, vytváří podmínky pro dlouhé období relativní lability socialistických výrobních vztahů.

Kromě toho v Sovětském svazu a i v jiných socialistických zemích plnila socialistická industrializace ve svém prvním období především ty ekonomické úkoly, jež v zemích rozvinutého kapitalismu plní už monopolistická a státně monopolistická koncentrace výroby. Na VIII. sjezdu KSSS Lenin v polemice s Bucharinem dokázal, že v porevolučním Rusku na rozdíl od zemí rozvinutého kapitalismu tvoří imperialistický kapitalismus pouze „nadstavbu“ nad převažující maloburžoasní ekonomikou země.⁷ Ve své „Naturální dani“ Lenin dokázal, že bezprostředním ekonomickým úkolem prvních let diktatury proletariátu v Rusku není budovat všelidový socialistický sektor proti státně kapitalistickému sektoru, ale rozvíjet především státně kapitalistický sektor proti anarchii maloburžoasní ekonomiky. Politika urychlené socialistické industrializace byla organickým pokračováním této linie ekonomické politiky, vyplývající ze specifické situace Sovětského svazu. Teprve socialistická industrializace vybudovala v Sovětském svazu i v jiných socialistických zemích ten stupeň rozvoje a koncentrace výroby, jenž je v zemích rozvinutého kapitalismu dán už před socialistickou revolucí. Protože politická struktura společnosti byla vybudována dávno před tím, než tyto země začaly přecházet do podmínek průmyslově vyspělých zemí, vytváří tento přechod do podmínek průmyslově vyspělé spotřební společnosti nevyhnutelně závažné problémy.

Pouze NDR a ČSSR začaly budovat socialismus jako země monopolistického kapitalismu, a stály před úplně odlišnými ekonomickými úkoly, než Rusko roku 1917. Stály před úkolem dialekticky přetvořit vyspělou kapitalistickou ekonomiku. Zatímco revoluční moc v Rusku po roku 1917 musela bojovat především proti anarchii maloburžoasní ekonomiky, diktatura proletariátu v Československu stála před úkolem odstranit antagonistické rozpory ekonomiky monopolistického kapitalismu. Už Marx, ač v jeho době ještě empiricky převládaly primitivní formy anarchie výroby, rozpory, plynoucí z přelévání kapitálu, založil svůj rozbor kapitalistických krizí na perspektivně stále výraznější tendenci k samoučelnosti investic do výroby výrobních prostředků, nezávislé na budoucí spotřebě.⁸ Výrobní síly

⁷ V. I. Lenin, referát na VIII. sjezdu KSSS, r. 1919, *Spisy* 29, 160.

⁸ K. Marx, *Kapitál* II, IX. kap., Praha 1955, 197–198. Viz o tom zevrubněji můj článek v *Otázkách marxistické filozofie*, 1964/4, mou práci *Přínos Marxova Kapitálu k poznání společenských zákonů*, Praha 1962 a mou práci *Dialektika a ontologie*, jež má letos vyjít v nakladatelství SAV.

mají v epoše strojové velkovýroby tendenci k tomu, aby se vyvíjely skoky, bez ohledu na požadavky spotřeby.⁹ Kapitalistické výrobní vztahy vtiskují tomuto rozporu mezi tendencí technického rozvoje k samoučelnosti charakter antagonistického rozporu, nevládnutelného společenskou kontrolou ani v podmínkách státně monopolistického kapitalismu. Kapitál využívá tendence výrobních sil vyvíjet se samoučelně k tomu, aby se vrhal na odvětví výroby výrobních prostředků, kde dlouho bezprostředně nenaráží na meze vytvářené spotřebou. V Nemecké spolkové republice se obrat takzvaných investičních celků zvýšil od roku 1950 do roku 1955 o 171 %.¹⁰ V podmínkách rozvinutého kapitalismu se projevuje samoučelná a katastrofická honba za maximálním ziskem především tímto rozparem mezi spotřebou a mezi samoučelným rozvojem výroby výrobních prostředků, a nikoli už nějakými primitivními formami anarchie výroby a přelévání kapitálu. V tomto rozporu, který už Marx analyzoval jako základ krizí kapitalistické ekonomiky, se koncentruje celá síť její antagonistické rozpornosti. Když Československo, země monopolistického kapitalismu, nastupovalo cestu socialistického vývoje, bylo objektivně třeba soustředit se především k tomuto klíčovému rozporu vyspělé ekonomiky, zděděné po kapitalismu. Tím, že Československo mechanicky napodobovalo sovětskou industrializaci, se zcela uměle dostávaly do centra pozornosti primitivní formy anarchie zbožní výroby, zatímco tento klíčový rozpor ekonomiky, zděděné po kapitalismu, se dále rozvíjel i v podmínkách socialistických výrobních vztahů, ba vysoká tempa výroby výrobních prostředků bez ohledu na ekonomické souvislosti byla považována za jakousi ctnost socialistické ekonomiky. Nejde o to, že konkrétní podmínky mezinárodní situace, internacionální povinnosti Československa vůči socialistickému táboru a vůči národně osvobozeným hnutím opravdu v určitých letech zdůvodňovala vysoká tempa této výroby. Jde o to, že vysoká tempa výroby výrobních prostředků bez ohledu na rozvoj spotřeby byla považována za absolutní rys socialistické ekonomiky za jakýchkoli podmínek, ačkoli to bylo dědictvím katastrofické anarchie rozvinutého kapitalismu, a v Československu v letech 1962—1965 opravdu vedlo ke katastrofickým ekonomickým důsledkům. Nejpozoruhodnější je, že nositelem tohoto znovuoživení momentu kapitalistické ekonomiky byla socialistická byrokracie.

Když jsme bojovali proti škodlivým důsledkům byrokratického centralismu důsledným využíváním socialistických zbožních vztahů, odsouvalo se z centra pozornosti, že klíčovým úkolem budování socialistické ekonomiky je dialektická negace kapitalistické ekonomiky.

Rozvinutá socialistická ekonomika je zárukou, že žádná politická změna nemůže přivodit bezprostřední návrat ke kapitalistické ekonomice. Ale protože teprve komunistická fáze socialismu vytvoří stupeň rozvoje společenské výroby, nedostupný kapitalismu, není ryze ekonomická stránka socialismu, vzata sama o sobě, absolutní zárukou proti jednotlivým postupným procesům znovuožnovování kata-

⁹ R. Hilferding, *Finanční kapitál*, česky, Praha 1961, 325.

¹⁰ Statistisches Jahrbuch 1956, 192, 239, 428, citováno dle Jahoslava Langra, *Hospodářství NSR pod panstvím monopolů*, NČSAV, Praha 1960, 70—71. Dále viz Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung, 1957, seš. 2, sborník Westdeutschland unter den Gesetzen der Reproduktion des Kapitals und die Arbeiterklasse, 71—7, 185.

strofických momentů kapitalistické ekonomiky v podmínkách socialistické ekonomiky. Pouze včasné a účinné zavádění výrobní samosprávy, promyšleně řízené komunistickou stranou a spjaté s celospolečenským plánováním, může čelit, resp. předcházet jevům znovuoobnovování jednotlivých momentů kapitalistické ekonomiky v podmínkách socialistické ekonomiky.

3. K otázce rozvíjení vedoucí úlohy strany v Československu

Tvůrcem dějin je činnost lidových mas. Ve vědomí lidí jsou však tvůrčí momenty této jejich vlastní společenské činnosti propleteny s iluzemi, s „falešným vědomím“ o své vlastní činnosti. Nutnost vedoucí úlohy marx-leninské strany je právě v tom, že pomáhá pracujícím pravdivě chápat souvislosti jejich vlastní činnosti a organizuje pracující k boji za jejich dlouhodobé třídní zájmy.

Tou měrou, již se diktatuře proletariátu daří likvidovat buržoazii jako třídu, ustupuje do pozadí potlačovatelsko mocenské posílání orgánů diktatury proletariátu a hlavní náplní jejich činnosti se stává řešení vnitřních neantagonistických rozporů socialismu. V této etapě výstavby socialismu je rozhodujícím úkolem komunistické strany včas přetvořit politický systém diktatury proletariátu tak, aby napomáhal přerůstání diktatury proletariátu ve všelidový stát. V dokumentech naší strany se už více než 10 let hovoří o tom, že naše společnost už není rozdělena na antagonistické třídy; ale teprve letos přijatý akční program strany mění politický systém řízení naší společnosti v souladě s touto skutečností.

Toto více než desetileté zpoždění nahromadilo a zauzlilo množství politických problémů, takže první možnost, aby se k nim občané mohli svobodně vyjádřit, vyvolala tak důkladnou vlnu kritiky, že strana v prvním polednovém období nebyla připravena a schopna stát opravdu v čele lidové kritiky byrokratických deformací a jejich nápravy. Nedemokraticky režirované dřívější sjezdy strany zvolily do funkcí převážně typy vyčkávacích, poslušných funkcionářů. A tak, až na lednovém zasedání ÚV KSČS jednoznačně zvítězil progresivní proud proti nositelům deformací, plena krajských a okresních výborů strany neabsolvovala své „lednové zasedání“, neprovedla podobný rozbor své činnosti, jaký provedl ÚV, neplatňovala tvořivě ve svých podmínkách linii Ústředního výboru.

Probíhal leden a únor 1968, lidé čekali, ale nepřicházela žádná významnější praktická opatření k novému stylu řízení. A v březnu 1968 začala exploze — *opět ne praktických změn, ale exploze publicistické kritiky.*

Rád bych citoval v této souvislosti, co jsem napsal v článku o XXII. sjezdu KSSS roku 1961: „Už dokumenty XX. sjezdu podtrhovaly, že ÚV KSSS předstupoval před sjezd strany i před všechen sovětský lid s rozбором kultu osobnosti uprostřed praktického procesu znovuoobnovování leninských zásad práce a řízení v denním životě. XX. sjezd nepředkládal leninské zásady řízení a stylu práce jako nové myšlenky, které ... nabádají komunisty, aby se jimi ode dneška řídili bez ohledu na styl práce, který jim je běžný z denní praxe. Naopak, XX. sjezd vystoupil s ucelenou kritikou kultu osobnosti v té fázi praktického překonávání kultu osobnosti, kdy už miliony pracujících Sovětského svazu postupně v denním

životů získávaly zkušenosti z postupného uplatňování leninských zásad řízení. ... A naopak, v Maďarsku roku 1956, vinou tehdejšího vedení maďarských komunistů, neměly ideje XX. sjezdu takovýto pozitivně mobilizující význam. Neměly jej proto, že v této době ještě nešly ruku v ruce s praktickou přeměnou stylu denní práce. Proto v nich maďarský pracující — vinou tehdejšího vedení maďarských komunistů — nemohl vidět návod, jak pod vedením strany zlepšovat svůj každodenní život.^{10a}

Nemá-li se vlna kritiky občanů obracet proti komunistické straně a její vedoucí úloze vůbec, musí jít tato kritika ruku v ruce s praktickými přeměnami stylu řízení a veřejného života tak, aby občané hmatatelně cítili, že kritizují deformace ve jménu nové *praxe*, která se už *realizuje* pod vedením komunistické strany. Za takových podmínek, že strana včleňuje všechny, i extrémní proudy jako podřízené momenty do procesu reálného přetváření všech článků společenské praxe, nemohou ani nejextrémnější kritické tendence působit protisocialisticky. A naopak, stane-li se těžištěm obrodného elánu po celé dlouhé týdny publicistika a ne praktické přetváření reality, potom napětí mezi kritikou a mezi daným stavem je nutně nezdravé a nutně vede k paušálnímu odmítání i toho, co by v dané praxi ještě bylo životaschopné.

Ale tato situace, charakteristická pro březen 1968, že vznikla propast mezi *tempem* pohybu kritiky a mezi *tempem* pohybu přetváření společenské reality, přes to nemohla vést a nevedla ke kontrarevoluci, protože v Československu už neměly zbytky vykořisťovatelských tříd takovou sociální základnu, aby mohly sehrát rozhodující úlohu. Hovořit nyní o antisocialistických silách předpokládá analyzovat třídní strukturu těchto sil.

Jde zde o týž teoretický problém, jako v diskusi ke zprávě XXII. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu. Sjezdová zpráva teoreticky zdůvodňovala, že v Sovětském svazu už neexistuje diktatura proletariátu, nýbrž všelidový stát, protože v Sovětském svazu už neexistují antagonistické rozpory tříd. Proti této tezi se v diskusi polemizovalo, že přece v Sovětském svazu ještě existují skupiny občanů, které porušují zákonnost — chuligáni, absentéři atd. Na tyto námitky sjezdové protokoly přesvědčivě odpověděly, že takové skupiny občanů nevytvářejí společenské třídy, že nutnost represivních opatření proti takovým skupinám nemění všelidový stát v diktaturu proletariátu.

Termín „antisocialistická síla“ nemá nic společného s marxistickou třídní analýzou společenských procesů.

4. K otázkám socialistického uvědomnění

I v podmínkách, kdy komunisté teprve bojují o dobytí politické moci, je rozhodujícím prostředkem jak postupně vést pracující k aktivnímu prosazování třídních zájmů, vytyčovat ihned dostupné cíle, schopné sjednotit pracující k masovým akcím. Jen takováto politika komunistické strany je s to umožnit komunistické

^{10a} Viz moje stať XXII. sjezd a leninská zásada vlastních zkušeností mas, *Otázky marxistické filozofie* 1, 1962, str. 12; bratislavská „Pravda“ 22. 4. 1962.

straně vedení pracujících a vytvářet postupně předpoklady pro třídní sebeuvědomnění pracujících. Rozhodujícím činitelem k třídnímu sebeuvědomnění je *vlastní činnost* pracujících. To platí ještě více v podmínkách socialistických společenských vztahů. Rozvíjení socialistické ideologie je myslitelné jen jako nadstavba úspěšné socialistické praxe. Pouze v údobí bezprostředně po dobytí politické moci je situace taková, že politická a ideologická nadstavba má předstih proti ekonomické základně, že se od základů buduje nová socialistická ekonomika. Tato etapa však musí trvat co nejkratší dobu, protože dlouhodobě platí, že společenské bytí určuje společenské vědomí, a ne naopak. K socialistickému uvědomnění vychovává především vlastní činnost socialistických občanů; ideologická výchova musí být organickou součástí společenské praxe.

Už zpráva ÚV KSSS k XX. sjezdu velmi důsledně podtrhla, že ideologická práce v podmínkách budování socialismu i boj s buržoasní ideologií musí mít pozitivní podobu. Marxistická ideologie musí prokazovat svou převahu nad buržoasní ideologií tím, že pravdivěji a hlouběji interpretuje nové jevy světového i domácího vývoje.

Nechápeme-li úlohu socialistické ideologie úzce pragmaticky, ale tak, jak ji chápal Lenin, musíme nastolit otázku aktivní úlohy socialistické ideologie právě tímto způsobem.

Nejen v Československu, ale i ve všech jiných socialistických zemích, jakož i v komunistických stranách kapitalistických zemí však dlouhá léta stalinských deformací tak oslabila rozvoj marxistické teorie, že se marxistické ideologii někdy nedaří vítězit nad buržoasní ideologií, že se marxističtí ideologové spíše přizpůsobují buržoasním ideologiím, a pouze formálně deklarují převahu marxismu.

Marxovy a Engelsovy ekonomické, sociologické a filosofické koncepce vznikly jako materialistické přepracování Hegelovy dialektiky a pozvedly lidské myšlení na podstatně vyšší stupeň. Hned po jejich vzniku se však mezi ně a mezi čtenáře postavila bariéra deformujících teoretiků II. Internacionály. Pouze v krátkém údobí dvacátých let v Sovětském svazu se rozvíjelo z Leninovy iniciativy intenzivní studium marxismu v celé jeho původnosti a hloubce, a další zpracovávání základních problémů marxistické dialektiky. Ač Sovětský svaz prožíval v těchto prvních porevolučních letech nejtěžší údobí své existence, Lenin s velkým důrazem usiloval o takovéto zaměření marxistických teoretiků. Avšak od počátku třicátých let se tento nádejný tvůrčí ruch administrativně potlačil. Klíčová témata Marxovy dialektiky — vnitřní rozpornost společenských zákonitostí, duchovní reprodukce konkrétního a další¹¹ — přestala tvořit základ marxistické filosofie. Stalinovo pojetí marxismu, přejaté většinou autorů, vracelo marxismus na pozice předdialektického materialismu 18. století. Pouze ojedinělí marxističtí autoři jako B. M. Kedrov, E. V. Iljenkov a j. (abychom zůstali jen u Sovětského svazu) dokázali i v podmínkách těchto deformací tvořivě rozvíjet původní Marxovo a Leninovo pojetí marxismu. Tak se Marxovo, Engelsovo a Leninovo učení, ač bylo teoretic-

¹¹ Viz o tom blíže mou práci *Přínos Marxova Kapitálu k poznání společenských zákonů*, Praha 1962, *Spory o dialektiku* (Bratislava 1968), *Dislektika a ontologie* (má vyjít v Bratislavě 1968).

kým nástrojem Velké říjnové socialistické revoluce a jiných světodějinných vítězství mezinárodního proletariátu, ocitlo v horší situaci, než v jaké kdy bylo kterékoli jiné myslitelské dílo. Zatímco práce kupř. Keynesa či Carnapa či Husserla byly ihned po svém vyjití celou armádou žáků těchto buržoasních myslitelů zpracovávány tak důkladně, až se za několik desetiletí bez zbytku vyčerpaly všechny latentní teoretické možnosti, obsažené v těchto dílech, mezi teoretickými díly klasiků marxismu a mezi studenty marxismu a celým dělnickým hnutím stála — až na údobí, kdy Lenin vedl bolševickou stranu — neustále bariéra vulgarizátorů a deformátorů. Marxistická dialektika dosud skýtá nevyčerpané a téměř nedotčené možnosti hlubších syntez, ale tvořiví filosofové a ekonomové v socialistických zemích se inspiroují více jinými myšlenkovými proudy, než je marxistická dialektika.¹² Nejen v Československu, ale i v Sovětském svazu se větší část tvořivých marxistických filosofů soustřeďuje k rozvíjení kybernetiky, sémantiky, filosofické antropologie; kdežto o marxistickou dialektiku pečují málo tvořiví administrátoři filosofie, kteří marxistickou dialektiku nijak nerozvíjejí. Nejen v Československu, ale i v Sovětském svazu dochází k jakési koexistenci zjednodušené a zdeformované marxistické dialektiky s tvůrčím rozvíjením kybernetiky, sémantiky a dalších disciplin. Na konferenci filosofických časopisů socialistických zemí roku 1962 vytýčil vůdčí sovětský stalinista akademik M. B. Mitin program překonávání dogmatismu tak, že se marxističtí filosofové mají pustit do těch otázek, které až do té doby téměř nebyly zpracovávány marxistickou filosofií, jako jsou filosofické otázky kybernetiky, matematické logiky, sociologického výskumu.¹³ Je jistě správné věnovat se co nejintenzivněji těmto otázkám; ale takovýmto nastolením programu překonávání dogmatismu akademik Mitin zatemňuje, že gnoseologickým zdrojem dogmatismu byly hluboké deformace marxistické dialektiky, že je především třeba překonat tyto deformace. Program koexistence zdeformovaného marxismu s kybernetikou, sociologií, sémantikou, filosofickou antropologií atd. vede nutně k tomu, že výlučnou doménou tvůrčího vývoje se stanou kybernetika, sociologie, sémantika, filosofická antropologie, kdežto marxistická dialektika že bude předurčena k úloze nikoli pozitivního, ale limitujícího činitele v rozvoji myšlení. Cestou renesance tvůrčího marxismu-leninismu nemůže být koexistence vědecky neplodných administrátorů filosofie s filosofií, kteří se inspiroují výlučně jinými myšlenkovými proudy, než je marxistická dialektika, ale plnění Leninova odkazu, skutečné překonání deformací marxistické dialektiky a takové rozvinuté vnitřních možností původní Marxovy dialektiky, aby marxistická dialektika mohla mít pozitivní úlohu v rozvoji všech progresivních tendencí poznání i v společenské praxi.

Ani v problematice prohlubování úlohy socialistické ideologie není tedy jádro otázek především ve vlivu buržoasní ideologie, ale v malé schopnosti marxistických ideologů prokazovat převahu marxismu nad jinými ideovými proudy.

¹² Kromě prací E. V. Iljenkova, Petra Bollhagena, Jindřicha Zeleného, Václava Černíka a j., jež čerpají z Marxova díla podněty k dalšímu rozvíjení marxistické dialektiky (viz o tom mou stať k 100. výročí Marxova *Kapitálu*, *Filozofie* 1967/4).

¹³ Slovenský přehled referátů akademika M. B. Mitina viz v *Otázkach marxistickej filozofie* 4, 1962.

Původ této vnitřní slabosti marxismu je třeba hledat v dlouholetém údobí deformací marxismu.

Už pět let po Velké říjnové revoluci vyslovil Lenin myšlenku, že socialistická společnost má integrovat a realizovat i takové myšlenky, jež původně nepřekračovaly meze buržoasního vědomí. „Vidiny starých družstevních pracovníků jsou značně fantastické. Svou fantastičností jsou často až směšné. Ale v čem je jejich fantastičnost? V tom, že tito lidé nechápou základní, podstatný význam politického boje dělnické třídy za svržení panství vykořisťovatelů. Nyní jsme u nás panství vykořisťovatelů svrhli a mnohé z toho, co bylo ve vidinách starých družstevníků fantastické, se stává úplně nepřikrášlenou skutečností. Protože státní moc je v rukou dělnické třídy, protože této státní moci patří všechny výrobní prostředky, zbyl u nás skutečně už jen úkol získat obyvatelstvo pro družstevnictví. Podaří-li se nám to plně, uskuteční se sám sebou právě ten socialismus, jemuž se před tím oprávněně vysmívali a jímž opovrhovali lidé právem přesvědčení, že třídní boj, boj o politickou moc atd. jsou nevyhnutelné.“¹⁴ Leninův přístup k problému je dodnes poučný. Lenin nestaví metafyzickou propast mezi třídní ideologií proletariátu a mezi ideje, které, vzaty samy o sobě, nepřekračují meze buržoasního vědomí. Lenin naopak ukazuje, že po dobytí politické moci proletariátem socialistická společnost může a má integrovat a realizovat i takové myšlenky, jež původně nepřekračovaly meze buržoasního vědomí.

Rozhodující není abstraktní podoba jednotlivých publikovaných myšlenek, ale jejich společenská souvislost, daná dvaceti lety existence a rozvoje socialistických výrobních vztahů.

Lenin kdysi použil pro hodnocení nemarxistických ideových proudů mezi pracujícími věty, že dělník, který si nábožensky zdůvodňuje socialismus, je na cestě k proletářskému uvědomění, kdežto komunistický intelektuál, který dělá totéž, je na cestě od marxismu k buržoasní ideologii. Kdo by hodnotil předlednové a polednové Československo jen podle článků v tisku, mohl by říci, že v předlednovém Československu nebyly krizové jevy a že předlednové Československo stálo pevně na pozicích marx-leninské ideologie. Ale takové hodnocení by bylo před lednem převrácené, protože právě narůstaly a zauzlovaly se krizové jevy ve všech oblastech života, a občané si po dlouhá léta navykli přistupovat s nedůvěrou k frazeologii oficiálních míst, jež soustavně zakrývala skutečné problémy. Celonárodní diskuse o ekonomických problémech před XII. sjezdem nevyústily v permanentní přetváření byrokratických článků společenského systému před očima občanstva. Proto se teprve lednem 1968 náhle a explosivně otevřel prostor pro účast občanstva na přetváření byrokratických článků společenského systému. Většina občanů Československa se teprve lednem 1968 probudila z politického spánku, a takovýto náhlý masový pohyb s sebou nevyhnutelně přinášel momenty iluzí a živelnosti. Komunistická strana mohla a může jen postupně pozvedat tuto obrovskou energii z roviny demokratických a národních tužeb na rovinu plně socialistické jednoty.

¹⁴ V. J. Lenin, *Vybrané spisy* 2, 1966, 732 (slovensky).

Josef Cibulka

The present paper does not deal with the facts which are mentioned to support the claim that a counter-revolution was taking place in Czechoslovakia. Its purpose is to introduce a generally theoretical problem: to what extent the tendencies toward regressive development from socialism to capitalism are possible under conditions of developed socialistic social relations.

Marx principally distinguished the stage of the rise of a social formation from the epoch of the inner self-development of a social formation which has already been stabilized. He proved that, in the period of the rise of capitalism, it was external conditions of the economic unevenness, created by feudalism, which determined where and in what direction capitalism was developing. On the other hand, Marx proved that the already stabilized and developed capitalistic relations of production change the original external conditions of their rise into the inner moments of their own self-development. The petty-bourgeois consciousness understands also the developed capitalism from the standpoint of the rising of capitalism; the apologists of capitalism interpret also the epoch of developed capitalism from the standpoint of the epoch of the rise of capitalism.

It is a paradoxical phenomenon (which, however, has its social causes) that, in the approach to the theoretical analysis of the socialistic social formation, many Marxist authors adopted this particular artificial transfer of points of view and criteria of the rise of socialism to developed socialistic to Marx's conception of social formation, it is a method which is peculiar to the apologists of capitalism.

It is a speciality of socialistic revolution that it begins by political seizure of power. It is necessary to bring the ideas of scientific socialism into the consciousness of working people in order that they understand their class interests. The present paper proves minutely, on the basis of Lenin's theoretical and practical articles, that even in that period Lenin considered the bringing of ideas of Marxism into the consciousness of working people as an inferior moment to the revolutionary practice proper of the masses.

In the degree in which the ruling proletariat transforms the objective conditions of social being of the population into socialistic, the movement of the inner contradictions of such a socialistic country becomes decisive for its further development. The effects of the general antagonism between socialism and capitalism on a world-wide scale, can penetrate into the life of a stabilized socialistic society only by means of the inner movement of the socialistic social relations.

Under conditions of the existence of the socialistic world system, the own inner development of socialism is the decisive form of the struggle against imperialism.

Nevertheless, possibilities exist of individual successive regressive movements in the socialistic social relations. The present paper tries to analyse them. It also expresses concisely the author's view on the individual stages of asserting the leading role of the Party in Czechoslovakia in 1968.

The concluding chapter is devoted to the problems of establishing the socialistic consciousness under conditions of developed socialism. In the consciousness of working people, the creative moments of their own social practice are interspersed with illusions, with the „false consciousness“ on that practice. The Marx-Leninist party helps working people to understand truthfully the connections of their own activity and organizes them for the struggle for their long-termed class interests.

Already the report of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union at the 20th Congress emphasized that Marxist ideology had to interpret more truthfully and deeper the new phenomena of world and home developments.

The present coexistence of scientifically sterile administrators of philosophy with creative philosophers, who are being inspired exclusively with thought currents different from Marxist

dialectics, cannot represent the way to renaissance of the creative Marxism-Leninism; this task can only be performed by following Lenin's teaching, by the actual overcoming of the deformations of Marxist dialectics, and by such an unfoldment of the inner possibilities of the original Marx's dialectics that Marxist dialectics could fully play its positive role in the development of all progressive tendencies of knowledge as well as social practice.

The deformation of pre-January Czechoslovakia and the passiveness of its citizens were so deep that the Communist Party of Czechoslovakia could and can only gradually increase the citizens' energy which has arisen after January 1968, from the level of democratic and national aspirations to the level of fully socialistic unity.